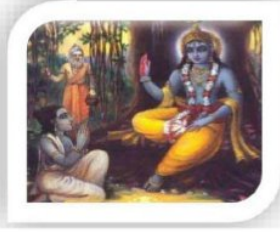

श्रीमद् भागवत का यह सार
भागवद् भक्ति ही आधार

श्रीमद्भागवत रसिक कुटुंब

UG- 11.23 पंचम सोपान

स्व धाम प्रस्थान को देखो हो रहे श्रीकृष्ण तैयार ।
उद्धृत किए उद्धव समक्ष अद्भुत अनमोल उद्गार ॥

नारायणं(न) नमस्कृत्य, नरं(ञ्) चैव नरोत्तमम् ।
देवीं(म्) सरस्वतीं(वँ) व्यासं(न्), ततो जयमुदीरयेत्

नामसङ्कीर्तनं(यँ) यस्य, सर्वपापप्रणाशनम् ।
प्रणामो दुःखशमनस्, तं(न्) नमामि हरिं(म्) परम्

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

एकादशः स्कन्धः

॥ अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

बादरायणिरुवाच

स एवमाशं(म्)सित उद्धवेन
भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः ।
सभाजयन् भृत्यवचो मुकुन्द-
स्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥ 1 ॥

श्रीशुक म्हणतात - ज्यांचे पराक्रम श्रवण करण्यायोग्य आहेत, अशा यदुश्रेष्ठ मुकुंदांना परम भगवद्भक्त उद्धवाने जेव्हा अशी प्रार्थना केली, तेव्हा त्यांनी आपल्या सेवकाच्या प्रश्राची प्रशंसा करून त्याला म्हटले-

श्रीभगवानुवाच

बार्हस्पत्य स वै नात्र, साधुर्वै दुर्जनेरितैः ।

दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं, यः(स) समाधातुमीश्वरः ॥ 2 ॥

भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले - हे बृहस्पतिशिष्या ! दुर्जनांच्या कटु-वाणीच्या आघाताने घरे पडलेल्या मनाला सांभाळू शकणारा सत्पुरुष या जगात सहसा सापडत नाही.

न तथा तप्यते विद्धः(फ), पुमान् बाणैः(स) सुमर्मगैः ।

यथा तुदन्ति मर्मस्था, ह्यसतां(म) परुषेषवः ॥ 3 ॥

माणसाच्या हृदयाला जेवढी पीडा दुष्टांच्या मर्मभेदी कठोर वाग्बाणांनी होते, तेवढी मर्मभेदी बाणांनीही होत नाही.

कथयन्ति महत्पुण्य- मितिहासमिहोद्धव ।

तमहं(वँ) वर्णयिष्यामि, निबोध सुसमाहितः ॥ 4 ॥

उद्धवा ! यासंबंधी एक मोठा पुण्यकारक इतिहास सांगतात, तो मी तुला सविस्तर सांगतो. लक्षपूर्वक ऐक.

केनचिद् भिक्षुणा गीतं(म), परिभूतेन दुर्जनैः ।

स्मरता धृतियुक्तेन, विपाकं(न) निजकर्मणाम् ॥ 5 ॥

एका भिक्षुला दुष्टांनी अतिशय त्रास दिला. त्यावेळी त्याने आपले धैर्य सोडले नाही आणि हे आपल्या पूर्वजन्मीच्या कर्मांचे फळ आहे, असे समजून आपल्या मनातील भाव प्रगट केला होता.

अवन्तिषु द्विजः(ख) कश्चि- दासीदाढ्यतमः(श) श्रिया ।

वार्तावृत्तिः(ख) कदर्यस्तु, कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ 6 ॥

अवन्तिनगरात एक ब्राह्मण राहात होता. शेती, व्यापार करून त्याने पुष्कळ संपत्ती मिळवली होती. तो अतिशय कंजूष, कामी, लोभी आणि रागीट होता.

ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य, वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः ।

शून्यावसथ आत्मापि, काले कामैरनर्चितः ॥ 7 ॥

त्याने आपले जाति-बांधव किंवा अतिथी यांना कधी गोड शब्दांनीही सुखविले नाही. तर मग खाऊ-पिऊ घालण्याची गोष्ट तर दूरच राहो ! कधीही धर्मकर्म न होणाऱ्या घरात तो राहात असे आणि योग्यवेळी सुद्धा सुखोपभोगांनी आपल्या शरीराला सुखी करीत नसे.

दुः(श)शीलस्य कदर्यस्य, द्रुह्यन्ते पुत्रबान्धवाः ।

दारा दुहितरो भृत्या, विषण्णा नाचरन् प्रियम् ॥ 8 ॥

त्याचा कंजुषपणा आणि वाईट स्वभाव यांमुळे त्याचे पुत्र-कन्या, बंधू-बांधव, नोकर-चाकर, पत्नी इत्यादी सर्वजण दुःखी असत. त्यामुळे ते त्याच्या मनाला बरे वाटेल असे काहीही करीत नसत.

तस्यैवं यक्षवित्तस्य, च्युतस्योभयलोकतः ।

धर्मकामविहीनस्य, चुक्रुधुः(फ) पं(ञ)चभागिनः ॥ 9 ॥

इहलोक आणि परलोक अशा दोहोनाही मुकलेल्या व यक्षासारखी धनाची केवळ राखण करणाऱ्या त्याच्यावर धर्मकर्माच्या अभावी पंचमहायज्ञांच्या देवता रागावल्या.

तदवध्यानविस्रस्त- पुण्यस्कन्धस्य भूरिद ।

अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं(म्), बह्वायासपरिश्रमः ॥ 10 ॥

हे उदार उद्धवा ! पंचमहायज्ञांच्या देवतांच्या कोपामुळे त्याचा पूर्वपुण्याचा आधार नाहीसा झाला आणि अतिशय उद्योग व परिश्रम करून मिळवलेले धनही नष्ट झाले.

ज्ञातयो जगृहुः(ख) किं(ञ)चित्, किं(ञ)चिद् दस्यव उद्धव ।

दैवतः(ख) कालतः(ख) किं(ञ)चिद्, ब्रह्मबन्धोर्नृपार्थिवात् ॥ 11 ॥

उद्धवा ! त्या अधम ब्राह्मणाचे काही धन त्याच्या कुटुंबियांनी घेतले, काही चोरांनी चोरून नेले. काही दैवी कोपाने नष्ट झाले. काही काळाच्या प्रभावाने नाहीसे झाले, काही इतर माणसांनी घेतले आणि उरलेसुरलेले धन राजाने काढून घेतले.

स एवं(न) द्रविणे नष्टे, धर्मकामविवर्जितः ।

उपेक्षितश्च स्वजनैश्-चिन्तामाप दुरत्ययाम् ॥ 12 ॥

अशा प्रकारे त्याची सर्व संपत्ती निघून गेली. त्याने धर्म 1 जोडला नाही की सुखोपभोग घेतले नाहीत. इकडे त्याच्या सोयऱ्या-धायऱ्यांनी सुद्धा त्याच्याकडे पाठ फिरवली. आता त्याला भयानक चिंतेने घेरले.

*तस्यैव(न) ध्यायतो दीर्घ(न), नष्टरायस्तपस्विनः ।

*खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य, निर्वेदः(स) सुमहानभूत् ॥ 13 ॥

धन नाहीसे झाल्यामुळे सतत त्याच काळजीने त्या बिचान्याच्या मनात खेद उत्पन्न झाला. अश्रूमुळे त्याचा गळा दाटून येऊ लागला. परंतु यामुळेच त्याच्या मनात संसाराबद्दल उत्कट वैराग्य उत्पन्न झाले.

स चाहेदमहो कष्टं(वँ), वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः ।

न धर्माय न कामाय, यस्यार्थायास ईदृशः ॥ 14 ॥

आता तो ब्राह्मण मनात म्हणू लागला की, "अरेरे! मी आजपर्यंत स्वतःला व्यर्थच कष्ट दिले ! जे धन मिळविण्यासाठी मी कठीण परिश्रम केले, त्याने ना धर्म साधला, ना सुखोपभोग !

प्रायेणार्थाः(ख) कदर्याणां(न), न सुखाय कदाचन ।

इह चात्मोपतापाय, मृतस्य नरकाय च ॥ 15 ॥

कंजूष माणसाला धनापासून बहुधा कधीच सुख मिळत नाही. या लोकी तो धन मिळविणे आणि त्याच्या रक्षणाच्या चिंतेने कष्टी होतो आणि मेल्यानंतर धर्म न केल्याकारणाने नरकात जातो.

यशो यशस्विनां(म) शुद्धं(म), श्लाघ्या ये गुणिनां(ङ) गुणाः ।

लोभः(स) स्वल्पोऽपि तान् हन्तिश्च, वित्रो रूपमिवेप्सितम् ॥ 16 ॥

जसे अंगावरील थोडेसेही कोड सुंदर स्वरूप बिघडवून टाकते, त्याचप्रमाणे थोडासासुद्धा लोभ यशस्वी लोकांचे शुद्ध यश आणि गुणी लोकांचे प्रशंसनीय गुण नष्ट करतो.

*अर्थस्य साधने सिद्धे, उत्कर्षे रक्षणे व्यये ।

नाशोपभोग आयासस्- त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ 17 ॥

माणसांना धन मिळविणे, त्यात वाढ करणे, ते जपून ठेवणे, ते खर्च होणे, त्याचा नाश होणे किंवा उपभोग घेणे, अशा सर्वच बाबतीत परिश्रम, भय, चिंता आणि भ्रम यांच्याशीच सामना करावा लागतो.

स्तेयं(म) हिं(म)सानृतं(न) दम्भः(ख), कामः(ख) क्रोधः(स) स्मयो मदः ।

भेदो वैरमविश्वासः(स), सं(म)स्पर्धा व्यसनानि च ॥ 18 ॥

एते पं(ञ्)चदशानर्था, ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।

*स्मादनर्थमर्थाख्यं(म), श्रेयोऽर्थी दूरतस्त्यजेत् ॥ 19 ॥

चोरी, हिंसा, खोटे बोलणे, दंभ, काम, क्रोध, गर्व, अहंकार, भेदबुद्धी, वैर, अविश्वास, स्पर्धा, लंपटपणा, जुगार आणि मद्य हे पंधरा अनर्थ मनुष्यांच्या ठिकाणी धनामुळेच होतात, असे मानले गेले आहे. म्हणून ज्याला आपले कल्याण करून घ्यावयाचे आहे. त्याने अर्थ नावाच्या अनर्थाला लांबच ठेवावे.

*भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः(फ),

पितरः(स) सुहृदस्तथा ।

एकास्त्रिंघाः(ख) काकिणिना,

*सद्यः(स) सर्वेऽरयः(ख) कृताः ॥ 20 ॥

बांधव, स्त्रिया, वडील, मित्र असे जे जे स्नेहबंधनाने एकरूप होऊन राहातात, ते सर्वजण धनामुळे इतके दुरावले जातात की, ताबडतोब ते एकमेकांचे शत्रू होतात.

अर्थेनाल्पीयसा ह्येते, संरेब्धा दीप्तमन्यवः ।

त्यजन्त्याशुं स्पृधो घ्नन्ति, सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ 21 ॥

हे लोक थोड्याशा धनासाठी सुद्धा प्रक्षुब्ध आणि कुकृद्ध होतात. एकमेकांशी स्पर्धा करू लागतात आणि एकदम मैत्री तोडून एकमेकांच्या जिवावर उठतात.

लब्ध्वा जन्मामरंप्रार्थ्यं(म), मानुष्यं(न) तद् द्विजाग्र्यताम् ।

तदनाहत्य ये स्वार्थं(न), घ्नन्ति यान्त्यशुभां(ङ्) गतिम् ॥ 22 ॥

देवतांनीही इच्छा करावी, असा मनुष्यजन्म आणि त्यातही श्रेष्ठ असे ब्राह्मणत्व प्राप्त होऊनही जे त्याचा अनादर करून आपल्या खऱ्या स्वार्थाला तिलांजली देतात, ते अशुभ गतीला जातात.

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं(म), प्राप्य लोकमिमं(म) पुमान् ।

द्रविणे कोऽनुषज्जेत, मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ 23 ॥

मोक्ष आणि स्वर्गाचे द्वार असे मनुष्यशरीर मिळूनही अनर्थाचे घर असलेल्या धनाच्या कचाट्यात कोणता शहाणा मनुष्य सापडेल ?

देवर्षिपितृभूतानि^{*}, ज्ञातीन्^{*} बन्धूं(म)श्च भागिनः ।

असं(वँ)विभज्य चात्मानं(यँ), यक्षवित्तः(फ) पतत्यधः ॥ 24 ॥

जो मनुष्य देव, ऋषी, पितर, प्राणी, बांधव, कुटुंबीय आणि धनाचे दुसरे भागीदार यांना त्यांचा हिस्सा देत नाही किंवा स्वतःही त्याचा उपभोग घेत नाही, धनाचे रक्षण करणाऱ्या यक्षाप्रमाणे असणारा तो कंजूस अधोगतीला जातो.

व्यर्थयार्थेहया वित्तं(म), प्रमत्तस्य वयो बलम् ।

कुशला येन सिध्यन्ति^{*}, जरठः(ख) किं नु साधये ॥ 25 ॥

ज्यांनी विवेकी लोक मोक्षसुद्धा प्राप्त करून घेतात, तीच आयुष्य, धन आणि बळ ही साधने मी मूर्खाने धन मिळविण्याच्या प्रयत्नात व्यर्थ खर्च केली. आता वृद्धापकाळी मी काय करणार ?

कस्मात् सं(ङ्)क्लिश्यते विद्वान्^{*}, व्यर्थयार्थेहयासकृत् ।

कस्यचिन्मायया नूनं(लँ), लोकोऽयं(म) सुविमोहितः ॥ 26 ॥

विद्वानसुद्धा धनाच्या व्यर्थ हव्यासाने नेहमी दुःखी का होतात बरे ! हा संसार निश्चितच कोणाच्या तरी मायेने अतिशय मोहित होत आहे.

किं(न) धनैर्धनदैर्वा किं(ङ्), कामैर्वा कामदैरुत ।

मृत्युना ग्रस्यमानस्य^{*}, कर्मभिर्वोत जन्मदैः ॥ 27 ॥

काळाच्या विक्राळ दाढेत सापडलेल्या माणसाला धन किंवा धन देणारे, सुखभोग किंवा ते पूर्ण करणारे, तसेच पुन्हा पुन्हा जन्म देणारी कर्मे यांपासून काय लाभ आहे?

नूनं(म) मे भगवां(न)तुष्टः(स), सर्वदेवमयो हरिः ।

येन नीतो दशामेतां(न), निर्वेदश्चात्मनः(फ) प्लवः ॥ 28 ॥

सर्वदेवस्वरूप भगवान श्रीहरी माझ्यावर प्रसन्न झाले, यात काहीच शंका नाही. म्हणून तर त्यांनी मला या दशेला आणून वैराग्य दिले. वैराग्यच आत्म्याला संसारसागरातून पार करणारी नाव आहे.

सोऽहं कालावशेषेण, शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः ।

अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे, यदि स्यात् सिद्ध आत्मनि ॥ 29 ॥

जर माझे काही आयुष्य शिल्लक असेल, तर मी आत्मलाभातच संतुष्ट राहून आपल्या परमार्थाबद्दल सावध होईन आणि उरलेल्या कालावधीत माझे शरीर तपश्चर्येने सुकवून टाकीन किंवा ज्ञानाने लयाला नेईन.

* तत्र मामनुमोदेरन्, देवास्त्रिभुवनेश्वराः ।

मुहूर्तेन* ब्रह्मलोकं(ङ्), खट्वां(ङ्)गः(स) समसाधयत् ॥ 30 ॥

तिन्ही लोकांचे स्वामी देवगण माझ्या या संकल्पाला संमती देवोत. राजा खट्वांगाने नाही का दोन घटकांमध्येच भगवद्धामाची प्राप्ती करून घेतली !

श्रीभगवानुवाच

* इत्यभिप्रेत्य मनसा, ह्यावन्त्यो द्विजसत्तमः ।

* उन्मुच्य हृदयग्रन्थीन्, शान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ 31 ॥

भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात त्या अवत्तिनिवासी श्रेष्ठ ब्राह्मणाने अशाप्रकारे मनोमन निश्चय करून मी माझेपणाची गाठ तोडून टाकली. यानंतर तो शांत होऊन, मौन धारण करून संन्यासी झाला.

स चचार महीमेतां(म्), सं(यँ)यतात्मेन्द्रियानिलः ।

भिक्षार्थं(न्) नगरं(म्)ग्रामा- नसं(ङ्)गोऽलक्षितोऽविशत् ॥ 32 ॥

आपले मन, इंद्रिये आणि प्राण वश करून कोणतीही आसक्ती न ठेवता तो पृथ्वीवर स्वच्छंदपणे वागू लागला. भिक्षेसाठी तो शहरांत किंवा खेड्यांत कोणालाही कळणार नाही अशा रीतीने जात असे.

तं(वँ) वै प्रवयसं(म्) भिक्षु- मवधूतमसज्जनाः ।

दृष्ट्वा पर्यभवेन्* भद्र, बह्वीभिः(फ्) परिभूतिभिः ॥ 33 ॥

उद्धवा ! तो अवधूत भिक्षु आता अतिशय म्हातारा झाला होता. त्याला पाहाताच दुष्ट लोक निरनिराळ्या प्रकारे त्याला पीडा देत.

केचित्त्रिवेणुं जगृह- रेके पात्रं(ङ्) कर्मण्डलुम् ।

पीठं(ञ्) चैकेऽक्षसूत्रं(ञ्) च, कन्यां(ञ्) चीराणि केचन ॥ 34 ॥

कोणी त्याचा त्रिदंड हिसकावून घेई. कोणी भिक्षापात्र, कोणी कर्मण्डल, कोणी आसन, कोणी रुद्राक्षमाळ, कोणी झोळी, कोणी लंगोटी तर कोणी छाटी काढून घेत.

प्रदाय च पुनस्तानि, दर्शितान्याददुर्मुनेः ।
अन्नं(ञ) च भैक्ष्यसम्पन्नं(म्), भुं(ञ)जानस्य सरित्तटे ॥ 35 ॥
मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः(ष्), ष्ठीवन्त्यस्य च मूर्धनि ।
यतवाचं(वँ) वाचयन्ति, ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥ 36 ॥

काहीजण त्याला वस्तू देऊन तर काहीजण फक्त दाखवून पुन्हा त्याच्याकडून हिंसकावून घेत. तो जेव्हा मधुकरी मागून आणून गावाबाहेर नदीकिनारी जेवावयास बसत असे, तेव्हा काही नीच लोक कधी त्याच्या डोक्यावर मूत्रविसर्जन करीत तर कधी भुंकत. ते लोक अशा त-हेने त्या मौनी अवधूताला बोलण्यासाठी निरनिराळ्या प्रकारे भाग पाडीत आणि एवढे करूनही जेव्हा तो काहीच बोलत नसे, तेव्हा त्याला मारहाणही करीत.

तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः(स्), स्तेनोऽयमिति वादिनः ।
बध्न्ति रज्ज्वा तं(ङ्) केचिद्, बध्यतां(म्) बध्यतामिति ॥ 37 ॥

काहीजण त्याला 'चोर' म्हणून धाक-दपटशा दाखवीत, काही जण त्याला 'बांधा, बांधून टाका,' म्हणत दोरीने बांधीत.

क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त, एष धर्मध्वजः(श्) शठः ।
क्षीणवित्त इमां(वँ) वृत्ति- मंग्रहीत् स्वजनोज्झितः ॥ 38 ॥
अहो एष महासारो, धृतिमान् गिरिराडिव ।
मौनेन साधयत्यर्थं(म्), बकवद् दृढनिश्चयः ॥ 39 ॥

काहीजण त्याची निर्भर्त्सना करीत म्हणत, "याची संपत्ती निघून गेली. म्हणून नातलगांनी याला घराबाहेर काढले. तेव्हा या लबाडाने धर्माचे सोंग घेऊन हा धंदा सुरू केला. अहो, हा मोठा तगडा असून धैर्याच्या बाबतीत एखाद्या पर्वतासारखा आहे. असे असून मौन धारण करून हा बकसंन्यासी आपले काम साधून घेत आहे.

इत्येके विहसन्त्येन- मेके दुर्वातयन्ति च ।
तं(म्) बबन्धुर्निरुधुर्- यथा क्रीडनकं(न्) द्विजम् ॥ 40 ॥

कोणी त्याचा उपहास करीत, तर कोणी त्याच्यावर अपानवायू सोडीत. ज्याप्रमाणे लोक पाळीव पक्ष्यांना बांधतात किंवा पिंजऱ्यामध्ये बंद करतात, त्याचप्रमाणे ते लोक त्याला बांधीत किंवा कोडून ठेवीत.

एवं(म्) स भौतिकं(न्) दुःखं(न्), दैविकं(न्) दैहिकं(ञ्) च यत् ।

भोक्तॆव्यमात्मनो दिष्टं(म्), प्राप्तं(म्) प्राप्तमबुध्यत ॥ 41 ॥

कधी त्याला ताप इत्यादीमुळे देहाचे दुःख, कधी थंडी-ऊन इत्यादी दैवी कष्ट, तर कधी दुर्जन लोकांनी केलेल्या अपमान इत्यादीद्वारे भौतिक पीडा सहन कराव्या लागत. परंतु तो, "हे सर्व आपल्या पूर्वकर्मांचे फळ असल्याने आपल्याला ते अवश्य भोगले पाहिजे," असे मानत असे.

परिभूत इमां(ङ्) गाथा- मगायत नराधमैः ।

पातयद्भिः(स) स्वधर्मस्थो, धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ॥ 42 ॥

अशा प्रकारे तिरस्कार करून दुर्जन लोक जरी त्याला धर्मापासून च्युत करण्याचा प्रयत्न करीत, तरीसुद्धा तो सात्त्विक धैर्याने आपल्या धर्माशी एकनिष्ठ राही. तो म्हणू लागला.

द्विज उवाच

नायं(ञ्) जनो मे सुखदुः(ख)ख हेतुर्-

न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः ।

मनः(फ्) परं(ङ्) कारणमामनन्ति,

सं(म्)सारचक्रं(म्) परिवर्तयेद् यत् ॥ 43 ॥

ब्राह्मण म्हणाला - माझ्या सुख-दुःखाला कारणीभूत ही माणसे नाहीत, देवता नाहीत, शरीर नाही, ग्रह नाहीत, कर्म नाही की काल नाही. मनच त्याला खरे कारणीभूत आहे, असे श्रुती सांगतात. तेच जीवाला या संसार-चक्रात फिरवीत असते.

मनो गुणान् वै सृजते बलीयं-

स्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ।

शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि,

तेभ्यः(स) सवर्णाः(स) सृतयो भवन्ति ॥ 44 ॥

हे अतिशय बलवान मनच काम-क्रोधादी विकार निर्माण करते. त्यामुळे सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी अनेक प्रकारची कर्मे होतात आणि त्या कर्मानुसारच जीवाला विविध गती प्राप्त होतात.

अनीह आत्मा मनसा समीहता,
हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे ।
मनः(स्) स्वलिं(ङ्)गं(म्) परिगृह्य कामान्,
जुषन् निबद्धो गुणसं(ङ्)गतोऽसौ ॥ 45 ॥

क्रियाशील मनाबरोबर राहूनही ज्ञानशक्तिप्रधान जीवाचा सखा आत्मा निष्क्रिय असून जीवाला साक्षीरूपाने पाहातो. परंतु जीव आत्म्याच्या ठिकाणी संसार भासविणाऱ्या मनाला बरोबर घेऊन कर्मांत आसक्त होऊन सुखांचा उपभोग घेत संसारात बांधला जातो.

दानं(म्) स्वधर्मो नियमो यमश्च,
श्रुतं(ञ्) च कर्माणि च सद्गतानि ।
सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः(फ्),
परो हि योगो मनसः(स्) समाधिः ॥ 46 ॥

दान, स्वधर्माचे पालन, यम-नियम, वेदाध्ययन, सत्कर्म आणि व्रतांचे पालन, ही सर्व कर्मे मनाचा निग्रह करण्यासाठी असतात. कारण मनाची एकाग्रता हाच परम योग आहे.

समाहितं(यँ) यस्य मनः(फ्) प्रशान्तं(न्),
दानादिभिः(ख्) किं(वँ) वद तस्य कृत्यम् ।
असं(यँ)यत(यँ) यस्य मनो विनश्यद्,
दानादिभिश्चेदपरं(ङ्) किमेभिः ॥ 47 ॥

ज्याचे मन एकाग्र होऊन एकदम शांत झाले, त्याला दान इत्यादींची काय आवश्यकता आहे, सांग ना ! परंतु ज्याचे मन चंचल असून आळस इत्यादी दोषांनी भरलेले आहे, त्याने दानादी कर्मे केली, तरी त्यांचा काय उपयोग ?

मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवा,
मनश्च नान्यस्य वशं(म्) समेति ।
भीष्मो हि देवः(स्) सहसः(स्) सहीयान्
युञ्ज्याद् वशे तं(म्) स हि देवदेवः ॥ 48 ॥

मन ताब्यात आल्यानंतर इतर इंद्रिये वश होतात. इंद्रिये मनाला वश करू शकत नाहीत. कारण मन हा बलवानांपेक्षाही बलवान भयंकर देव आहे. जो या मनावर नियंत्रण मिळवतो, तो देवांचाही देव होतो.

तं(न) दुर्जयं(म) शत्रुमसह्यवेग-
मरुन्तुदं(न) तत्र विजित्य केचित् ।
कुर्वन्त्यसिद्धिग्रहमेतन् मर्त्यै-
मित्राण्युदासीनरिपून् विमूढाः ॥ 49 ॥

मन जिंकण्यास कठीण असा शत्रू आहे. त्याचे रागादिक वेग असा आहेत. ते मर्मस्थानेच घायाळ करते. त्याला जिंकल्याशिवायच मूर्ख लोक दुसऱ्यांशी व्यर्थ भांडणे करून त्यांना शत्रू, मित्र किंवा उदासीन ठरवितात.

देहं(म) मनोमात्रमिमं(ङ्) गृहीत्वा
ममाहमित्यन्धधियो मनुष्याः ।
एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण
दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ 50 ॥

अविवेकी माणसे या केवळ मनः कल्पित शरीराला 'मी माझे' मानून हा मी आणि हा दुसरा या भ्रमाने या शेवट नसलेल्या संसारात भटकत राहातात.

जनैस्तु हेतुः(स) सुखदुःखयोश्चेत्,
किमात्मनश्चात्र ह भौमयोस्तत् ।
जिह्वां(ङ्) क्वचित् सं(न्)दशति स्वदंद्भि-
स्तद्वेदनायां(ङ्) कतमाय कुप्येत् ॥ 51 ॥

मनुष्यच सुख-दुःखाला कारणीभूत आहे असे मानले. तरी त्याचा आत्म्याशी काय संबंध ? कारण सुखदुःख देणारेही भौतिक शरीर आणि भोगणारेसुद्धा भौतिक शरीरच। एखादे वेळी आपल्या दातांनीच आपली जीभ चावली गेली आणि वेदना होऊ लागल्या तर त्या मनुष्याने कोणावर रागवावे?

दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु
किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ।
यदं(ङ्)गमं(ङ्)गेन निहन्यते क्वचित्
क्रुध्येत कस्मै पुरुषः(स) स्वदेहे ॥ 52 ॥

दुःख देण्याला देवता कारण आहेत असे मानले, तरी आत्म्याचा त्या दुःखाशी काय संबंध आहे ? कारण सर्वांच्या शरीरांमध्ये इंद्रियांच्या देवता एकच आहेत. म्हणून जी दुःख देणारी तीच दुःख भोगणारीही ठरते. जसे आपल्याच एका अवयवाने दुसऱ्या अवयवाला इजा केली, तर माणसाने कोणावर रागवावे ?

आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः(ख),
किमन्यतस्तत्र निजस्वभावः ।
न ह्यात्मनोऽन्यद् यदि तन्मृषा स्यात्
क्रुध्येत कस्मान्न सुखं(न) न दुःखम् ॥ 53 ॥

सुख-दुःखाचे कारण आत्मा आहे असे मानले, तर त्याचा इतरांशी काय संबंध ? तो त्याचाच स्वभाव ठरेल. कारण आत्म्याव्यतिरिक्त आणखी काहीही नाही. काही भासमान होत असेल, तर ते खोटे आहे. म्हणून सुख-दुःखही नाहीत. मग रागाचे कारणच काय ?

ग्रहा निमित्तं(म) सुखदुःखयोश्चेत्,
किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ।
ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां(ङ्),
क्रुध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ 54 ॥

सुख-दुःख देणारे ग्रह आहेत असे मानले, तर अजन्मा अशा आत्म्याला सुख-दुःख देण्यास ते कारणीभूत ठरू शकत नाहीत. कारण जी शरीरे ज्या लग्नमावर जन्मतात, त्यांनाच ग्रह त्रास देऊ शकतात. आत्म्याचा त्यांच्याशी काहीही संबंध नसल्याने तो क्रोध कोणावर करणार ?

कर्मास्तु हेतुः(स) सुखदुःखयोश्चेत्,
किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे ।
देहस्त्वचित् पुरुषोऽयं(म) सुपर्णः(ख),
क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ 55 ॥

जर कर्मांच सुख-दुःखाचे कारण मानले तर त्यांच्याशी आत्म्याचा काय संबंध ? कारण जी एकच वस्तू चेतन व अचेतन असते, तेथेच कर्म घडते. देह अचेतन आहे आणि त्यात राहाणारा आत्मा चेतन असला, तरी केवळ साक्षी आहे. म्हणून कर्मच संभवत नाही. मग तो कोणावर क्रोध करील?

काले^{*}स्तु हेतुः(स) सुखदुःखयोश्चेत्,
किमात्मने^{*}स्तत्र तदात्मकोऽसौ ।
नाग्नेर्हि तापो न हिम^{*}स्य तत् स्यात्,
क्रु^{*}ध्येत कस्मै न पर^{*}स्य द्वन्द्वम् ॥ 56 ॥

काळ हा सुख-दुःख देणारा आहे असे मानले, तर काळ आणि आत्मा तर एकच होत. अशा प्रकारे आत्म्याला आत्म्याकडून त्रास दिला जाऊ शकत नाही. जसा अग्नी आपल्याच ज्वाळेला जाळू शकत नाही किंवा बर्फाचा थंडपणा त्याच्या कणाचा नाश करू शकत नाही. काळाहून आत्मा वेगळा मानला तरी आत्म्याला सुख-दुःखात्मक द्वंद्व नाही. मग तो कोणावर का रागावेल ?

न केनचित् क्वापि कथं(ञ्)चनास्य^{*},
द्वन्द्वोपरागः(फ) परतः(फ) पर^{*}स्य ।
यथाहमः(स) सं(म)सृतिरूपिणः स्या-
देवं(म) प्रबुद्धो न बिभेति भूतैः ॥ 57 ॥

प्रकृतीच्या पलीकडील आत्म्याला कोणाच्याही द्वारे, कोठेही, कोणत्याही प्रकारे, द्वंद्वाचा स्पर्श होत नाही. जशी नसलेला संसार दाखविणाऱ्या अहंकाराला सुख-दुःखादी द्वंद्वे निर्माण होतात, असे ज्ञान झालेला योगी कोणालाही भीत नाही.

एतां(म) स आस्थाय परात्मनिष्ठा-
मध्यासितां(म) पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
अहं(न) तरिष्यामि दुर^{*}न्तपारं(न),
तमो मुकु^{*}न्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ 58 ॥

प्राचीन महर्षींनी यापूर्वी ज्या परमात्मनिष्ठेचा आश्रय घेतला होता, तिचाच आश्रय घेऊन मी भगवंतांच्या चरणकमलांच्या सेवेनेच हा अज्ञानरूपी अगाध संसार पार करून जाईन.

श्रीभगवानुवाच
निर्विद्य^{*} नष्टद्रविणो गतेक्लमः(फ),
प्रव्रज्य गां(म) पर्यटमान इत्थम् ।
निराकृतोऽसिद्धिरपि स्वधर्मा-
दकम्पितोऽमूं(म) मुनिराह गाथाम् ॥ 59 ॥

भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात त्या ब्राह्मणाचे फक्त धनच नव्हे, तर सगळे क्लेशसुद्धा नाहीसे झाले. आता तो संसारातून विरक्त होऊन संन्यास घेऊन पृथ्वीवर अशा रीतीने भटकत होता. त्याला दुष्टांनी पुष्कळ त्रास दिला, तरीसुद्धा तो आपल्या धर्मापासून जराही विचलित झाला नाही. मौन धारण केलेल्या अवधूताने त्यावेळी या ज्ञानाचे चिंतन केले.

सुखदुःखप्रदो नान्यः(फ), पुरुषस्यात्मविभ्रमः ।

मित्रोदासीनरिपवः(स), सं(म)सारस्तमसः कृतः ॥ 60 ॥

मनुष्याला या जगात दुसरा कोणीही सुख किंवा दुःख देत नाही. दुसरा दुःख देतो, हा त्याच्या चित्ताचा केवळ भ्रम आहे. हे सगळे जग आणि यातील मित्र, उदासीन आणि शत्रू हे भेद अज्ञानाने कल्पिलेले आहेत.

तस्मात् सर्वात्मना तात, निगृहाण मनो धिया ।

मय्यावेशितया युक्त, एतावान् योगसं(ङ)ग्रहः ॥ 61 ॥

म्हणून बाबा रे ! माझ्यामध्ये एकरूप केलेल्या बुद्धीने मनाला सर्व प्रकारे ताब्यात ठेव. बस्स ! सर्व योगसाधनेचे हेच सार आहे.

य एतां(म) भिक्षुणा गीतां(म), ब्रह्मनिष्ठां(म) समाहितः ।

धारयञ्छ्रावयञ्छृण्वन्, द्वन्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ 62 ॥

भिक्षूने गाडलेले हे ब्रह्मज्ञान जो कोणी एकाग्रतेने ऐकतो, दुसऱ्यांना ऐकवितो आणि यानुसार वागतो, तो कधीही सुख-दुःखादी द्वंद्वाने खचून जात नाही.

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहं(म)स्यां(म)

सं(म)हितायामेकादशस्कन्धे त्रयोविं(म)शोऽध्यायः ॥

ॐ पूर्णमदः(फ) पूर्णमिदं(म) पूर्णात्पूर्णमुदच्यते

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः(श) शान्तिः(श) शान्तिः ॥